

Відмінювання топонімів у сибірському літописанні XVII ст.

Географічні назви - апріорі стабільний пласт слів у лексиці будь-якої мови. У зв'язку з цим топоніми досить часто зберігають архаїчні ознаки, інколи втрачені в системі апелювативів. Однак цей факт сам по собі ще не є достатнім для відокремлення парадигм відмінювання топонімів та відповідних ним за структурно-семантичними ознаками апелювативів. Одним з найважливіших допоміжних чинників, який дозволяє простежити співвідношення відповідних парадигм топонімів та апелювативів, виступає наявність якомога більшої кількості відмінкових форм досліджуваної назви в писемних пам'ятках. Неабиякий інтерес викликає в цьому контексті розгляд питань функціонування власних назв, не російських за походженням, але адаптованих в російській літературній мові функціонально та структурно.

Сибірські літописи XVII ст., як і багато інших пам'яток писемності, включають велику кількість топонімів. Саме тексти літописного жанру, які подають відомості історичного та географічного характеру, дають можливість виокремити численні топонімічні назви. Адже основна мета автора будь-якого літопису - не просто передати інформацію, а досягти якомога більшої достовірності та точності в передачі інформації, спрямованої не лише на сучасного автору читача, а й на читача майбутнього. Топоніми в цьому плані відіграють роль певних орієнтирів, прив'язують події до конкретного місця, відображають зміни, що відбуваються в житті різних народів: *поставиша же град Тюмень, иже преже бысть град Чингий /65/.*

В літописних розповідях про походи Єрмака, зокрема в Єсиповському літописі, широко представлена топонімія Сибіру та оточуючих територій. Російська топонімія Сибіру формувалася на ґрунті існуючої топонімічної системи аборигенних народів. Тому, розглядаючи топоніми в літописі, зауважимо, слідом за І.А.Воробйовою, в широкому смислі всі топоніми, які опинилися на російських картах та використовуються російським населенням Сибіру, є російськими¹. Нашу увагу привернули насамперед географічні назви, неросійські за походженням, але російські за вживанням, оброблені фонетично та граматично за законами російської мови. Ще у 1675 році російський дипломат Н.Спафарий помітив: "Река Иртыш имя русское не имеет; и не токмо Иртыш не имеет имя русское, но и Тобол, и Тура и иные сибирские именуются и от русских людей тем именем, которые именовались прежде взятия Сибири от иноземцев - от Татар или от Остяков"².

За характером об'єкту в пам'ятці здебільшого фіксуються гідроніми - назви водних об'єктів (*Иртыш, Тагил, Тура*) та ойконіми - назви населених пунктів (*Тобольск, Тюмень, Сибирь*). Варіантність частин мови моделей гідронімів та ойконімів в Єсиповському літописі дуже обмежена. Гідроніми за функціонально-граматичним вираженням здебільшого виражаються іменниками чоловічого (*Тагил, Иртыш, Тобол*) та жіночого (*Тура, Обь*) родів. Іноді (за структурним розподілом) гідронім може виражатися атрибутивним словосполученням (*Юльмское озеро, Чусовая река*). Ойконіми представлені в основному кореневими лексемами, які за показниками граматичного плану можуть бути віднесені до іменників чоловічого (*Саускан, Чингиден, Атбац*) або середнього (*Чювашеве*) родів. Іноді ойконіми виражаються субстантивованими прикметниками,

утвореними за допомогою продуктивних суфіксів -ьї- (*град Чингий*) та -ьск (*Тобольск*).

Розгляд відмінкових форм топонімів та їхніх варіантів у сибірському літописанні в руслі аналізу граматичної системи Єсиповського літопису представляється необхідним. Адже тоді можна простежити синхронний зріз мови в галузі найменувань, змінність різномовних назв, їхню структурну адаптацію на ґрунті староросійської мови, співвіднесеність відмінювання топонімів з відмінюванням апелятивів. Цілком зрозуміло, що відмінкові форми топонімів у випадках, коли їх структури однозначні зі структурами апелятивів староросійської мови, повинні збігатись і з їх відмінковими формами. Цю закономірність підкреслила З.Т.Франко, досліджуючи українські гідроніми³.

Проте відмінювання топонімів має і свої характерні особливості, які пояснюються особливою природою власних назв як таких, що позначають географічні об'єкти, тобто об'єкти сталі та незмінні.

Одним із найцікавіших явищ у функціонуванні відмінкових форм топонімів, котрі співвідносяться з іменниками чоловічого роду на приголосний, є особливості розвитку форм родового відмінка однини. Цей процес характеризується на досліджуваному етапі явним паралелізмом відмінкових форм на -а/-у. Як вказує О.О.Шахматов, у процесі перегруповання відмінків одним із перших закінчень, запозичених із о-основ и-основами, було закінчення -а в знахідному відмінку іменників на позначення живих істот. Це призвело до утворення подібних форм і в родовому відмінку⁴.

Безсумнівно, на формування подібного утворення вплинули лексико-семантичні характеристики більшості слів и-основи, чий типові риси узагальнив Л.А.Булаховський. Це слова на позначення неживих істот і збірні, абстрактні,

утворені від назв предметів, що вживаються на позначення міри і ваги, у сполученнях із прийменниками, що наближаються до прислівників⁵. Крім того, зазначений процес відбився, головним чином, у категоріях слів, “вживаних не після числівників” (Шахматов), та таких, що “не мають форм множини” (Булаховский), тобто абстрактних і матеріально-збірних імен. Таким чином, спочатку в основах на -*й, а потім під їхнім впливом в основах на -*ѣ склалося уявлення про граматичну категорію, що об'єднує слова на позначення абстрактних понять і збірних предметів, і протилежної категорії, що позначає індивідуальні предмети (живі і неживі). Проте, цілком справедливо підкреслюючи недостатність у даному випадку посилення тільки на семантичний чинник, С.П.Обнорський писав: “Нові форми на –у є морфологічний факт і потребують насамперед свого повного тлумачення з погляду явищ морфології”⁶.

Намагаючись визначити часові рамки даного явища, С.П.Обнорський зазначав, що “старослов'янська мова вже дає певну кількість таких нових форм родового однини на –у, найстарші російські пам'ятники також у певному мінімумі містять подібні ж факти. Перед нами явище, таким чином, дуже давнє, яке корениться в епісі діалектичного роздрібнення прамови”. Г.О.Хабургаєв відзначає помітну активізацію поширення флексії -у і розширення її функцій з XV ст., так що у XVI-XVII ст. вона стає можливою практично для всіх іменників в однині. Багато дослідників спостерігали це явище на матеріалі пам'яток різноманітних жанрів і різноманітної територіальної приналежності. Так, Б.І.Казаков фіксує подібні форми в мові Московського літописного зводу XV ст., В.Б.Куліков - у мові актів Північно-Східної Русі кін. XIV - поч. ст., О.А.Мирецкий відзначає такі новотвори в новгородській діловій писемності. Л.С.Андрєєва спостерігає

опозицію флексій –у / -а в мові дипломатичної кореспонденції Московської Русі XVI-XVII ст.

До того ж, як вважає В.М.Марков, поширенню флексії –у сприяла виключна місткість категорії *nomina actionis*, що дає можливість семантичних (а, отже, і морфологічних) зближень різноманітних імен із тими, що входили в групу іменників із старою основою на *-*ŭ*⁷. Серед цих імен, відзначав вже О.О.Шахматов, найбільш значними в плані засвоєння флексії -у є групи “слів на позначення місцевості”, а також іменники на позначення “сукупності предметів” і “речовин”.

Таким чином, загальна картина розвитку новоутворень на -у в родовому відмінку може бути представлена лише з урахуванням сукупності різнохарактерних моментів. Ми говорили про лексико-семантичній, словотворчій, морфологічній специфіці утворень на -у. Проте, безсумнівно, що взаємодія форм на -у і -а залежить також і від синтаксичних і фразеологічних умов.

Щодо відмінювання топонімів у Єсиповському літописі XVII ст., то можна констатувати, що ці назви певним чином відповідають умовам виникнення відмінкових форм як на -а, так і на -у. Так, флексія -а закріпилася за назвами конкретних предметів, до яких безперечно можна віднести і власні назви, зокрема, топоніми. З іншого боку, флексію -у мають іменники на означення сукупності або предметної невиразності, а також такі, що не вживаються в множині (в цю групу входять назви просторових понять). Отже, за семантичними та морфологічними критеріями топоніми можна віднести як до першої, так і до другої групи. Звичайно, це викликає хитання між двома закінченнями, і відмінювання топонімів у досліджуваному літописі засвідчує цей факт.

Характерно, що назви міст, які позначають конкретні предмети, завжди мають в родовому однини флексію -а і в прийменникових, і в безприйменникових конструкціях: *по*

поставлени же града Тоболска /66/, изыде из града Тоболска /66/, ще не близ града Тоболска /68/. Хитання спостерігаємо лише серед гідронімів. В однакових конструкціях іменника-гідроніма з прийменником до фіксуються обидва закінчення: до реки Иртышу /52/ - до реки Иртыша /68/, до реки Вагаю /63/ - до реки Вагая /71/.

Утворення форм місцевого відмінка однини топонімів - іменників чоловічого роду на приголосний також характеризувалося в аналізованій пам'ятці опозицією флексій -е / -у.

О.О.Шахматов підкреслював, що поширенню в даному відмінку закінчення -у з основ на -*й сприяла в першу чергу поява -у замість -а в родовому однини. Вчений також вважав, що сприятливими умовами розповсюдження уживаності флексії -у в місцевому були: по-перше, прагнення уникнути зміни приголосного основи у свистячий або афrikату перед закінченням місцевого, по-друге, прагнення здійснити вирівнювання закінчень місцевого відмінка іменників основи на -*ь із рухливим наголосом з іменниками основи на -*й, більшість із яких також мали рухливий наголос. С.П.Обнорський при цьому уточнював: “Походження форм на -у в імен на -*ь, тобто проникнення в останню категорію флексії іменників основи на -*й, було одночасним у родовому і місцевому відмінках”⁸.

Крім того, деякі дослідники, наприклад, П.С.Кузнецов, вказували на диференціацію значень, яка виявлялася в омонімічних закінчень в умовах синхронного використання, пов'язану з ужитком тієї або іншої форми.

У мові Єсиповського літопису у формах місцевого відмінка однини в іменників чоловічого роду зберігається традиційне закінчення -е. У Основному списку зустрічаються лише чотири утворення на -у: в дому (два рази), на брегу, о бою. Усього в Основному списку літопису зустрічається 22

форма місцевого падежу на -е проти 4 форм на -у.

Таким чином, у мові даного пам'ятника спостерігається тенденція до зберігання традиційного закінчення -е місцевого падежу в імен чоловічого роду старих основ на -*ǫ і -*ŭ при незначній кількості утворень на -у. Використання авторами списків літопису також флексії -е визначається не тільки стилістичною спрямованістю твору, але і, як нам здається, свідчить про прагнення уникнути визначеної плутанини у ужитку форм. Сказане може бути підтверджене тим, що коливання у вживанні місцевого відмінка на -е і на -у спостерігалися навіть протягом усієї першої половини ХІХ в.

Проте дещо іншу картину спостерігаємо при відмінюванні топонімічних назв. Дійсно, ойконіми мають у місцевому відмінку закінчення -е незалежно від синтаксичної позиції: *о граде Тобольске* /43, 65/, *во граде Тоболске* /68/. Однак при відмінюванні гідронімів спостерігаються хитання у функціонуванні флексій -е/-у. Так, основним стає закінчення -у: *по реце Иртышу* /46/, *по Тоболу* /52/, *на реце Вагаю* /58/, *по Вагаю* /63/. Як бачимо, вживання флексії -у не залежить від значення відмінкової форми. Іноді на вживання тієї чи іншої флексій все ж таки впливає значення сполучуваного з іменником прийменника: *по реце Иртышу* /46/ - *на реке Иртыше* /47/.

Таким чином, можна сказати, що становлення системи відмінювання географічних назв в одному з сибірських літописів проходить паралельно з таким становленням в апелятивів. Проте у родовому відмінку цей паралелізм проявляється яскравіше, а у місцевому - у виборі відмінкового закінчення в гідронімів перевага знаходиться на боці закінчення -у.

¹ Воробьева И.А. Русская топонимия средней части бассейна Оби. - Томск, 1973. - С. 26-27.

² Спафарий Н. Пушествие чрез Сибирь от Тобольска до Нерчинска и границ Китая / Записки Русского географического об-ва. - Т. 6. - Спб., 1824. - С. 47.

³ Граматична будова українських гідронімів. - Київ, 1979. - С. 120-121.

⁴ Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка. – М.: Учпедгиз, 1957. - С. 240-241.

⁵ Булаховский Л.А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. – Киев: Рад. школа, 1958. - С. 135.

⁶ Обнорский С.П. Именное склонение в русском языке. – Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1927. - Вып. 1. Единственное число. - С. 102.

⁷ Марков В.М. Историческая грамматика русского языка. Именное склонение. – М.: Высшая школа, 1974. - С. 51-52.

⁸ Обнорский С.П. Именное склонение... - С. 230.